

Andrzej Klimczuk

Kapitał społeczny Polaków a rozwój społeczno-ekonomiczny

Wprowadzenie

W prowadzonych współcześnie debatach nad ważnymi problemami krajowymi dostrzega się potrzebę poszukiwania sposobów na upowszechnianie demokratycznych zasad współżycia i zwiększanie dobrobytu ekonomicznego. Brak jasno sprecyzowanych dróg rozwoju kraju dostrzega się coraz silniej wraz z upływem czasu po rozpoczęciu w 1989 roku transformacji ustrojowej. W ostatnich latach przygotowano chociażby Narodowy Program Foresight „Polska 2020” - projekt naukowy Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, którego organizatorzy próbowali zachęcić obywateli do określenia wspólnej wizji rozwoju kraju. Za inną istotną inicjatywę należy uznać sporządzony przez Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów „Raport Polska 2030”, którego autorzy stwierdzają, że transformacja ustrojowa jako projekt cywilizacyjny uległa wyczerpaniu, a społeczeństwo polskie stoi przed dziesięcioma nowymi wyzwaniami. Wyzwania te to: (1) wzrost i konkurencyjność; (2) sytuacja demograficzna; (3) wysoka aktywność zawodowa oraz adaptacyjność zasobów pracy; (4) odpowiedni potencjał infrastruktury; (5) bezpieczeństwo energetyczno-klimatyczne; (6) gospodarka oparta na wiedzy i rozwój kapitału intelektualnego; (7) solidarność i spójność regionalna; (8) poprawa spójności społecznej; (9) sprawne państwo; (10) wzrost kapitału społecznego Polski. Ostatnie z wyzwań autorzy uznają za kluczowe dla sprostania wszystkim pozostałym celom rozwojowym. Ujęcie to współgra z koncepcjami przyjmowanymi we współczesnej socjologii zgodnie z którymi zmniejszaniu zapóźnień rozwojowych sprzyjają nie tylko środki finansowe, czy dostęp do nowoczesnych technologii, lecz też cechy narodów i społeczności regionalnych (zob. Harrison, Huntington). W niniejszym artykule przyjrzymy się kapitałowi społecznemu, jednemu z przytoczonych wyzwań, z uwzględnieniem jego zróżnicowanych typów, sfer oddziaływania, stanu wśród Polaków i metod budowania.

Pojęcie kapitału społecznego

Do dalszych rozważań niezbędne jest wyjaśnienie znaczeń wykorzystywanych w pracy pojęć. Rozwój za P. Sztompką rozumiany będzie jako „proces kierunkowy napędzany czynnikami endogennymi, w którym poziom pewnych istotnych zmiennych jest stale

rosnący” (Sztompka 2002, s. 440-441 i 453). Zgodnie z tym ujęciem za rozwój społeczno-ekonomiczny możemy uznać różnicowanie się struktur i funkcji, ich ekspansję oraz wzrastającą złożoność i zorganizowanie, przy czym zależą one od mechanizmów wewnątrzspołecznych a nie czynników egzogennych, jak np. zmiany klimatyczne, czy epidemie chorób. Przykładem może tu być np. przekształcanie miast, gospodarstw domowych lub przedsiębiorstw pod względem ich wyposażenia w dobra materialne służące do wykonywania pracy lub odpoczynku. W tym miejscu za zasadę rozwoju przyjmujemy koncepcję zrównoważonego rozwoju, która od 1997 roku ma w Polsce rangę konstytucyjną. Rozwój społeczno-ekonomiczny w myśl tego podejścia powinien się cechować zdolnością do: samopodtrzymywania, trwałości i zrównoważenia. Wzrost gospodarczy ma pozwalać na przeciwdziałanie marginalizacji i dyskryminacji społecznej oraz podnosić stan środowiska naturalnego. Zakłada się przy tym, że celem nadrzędnym jest zrównoważona jakość życia a do jej osiągnięcia niezbędne jest stałe tworzenie i wzbogacanie instrumentarium rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego. Poprzez jakość życia za specjalistami Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju rozumieć można „kategorię wyrażającą stopień samorealizacji człowieka w ujęciu holistycznym (przy równowadze dobrobytu, dobrostanu i błogostanu) lub w ujęciu mniej czy bardziej zawężonym, np. z punktu widzenia konsumpcji dóbr materialnych zaspokajających jego potrzeby (przy dominacji dobrobytu nad dobrostanem i błogostanem)” (Borys, Rogala 2008, s. 9). W tym kontekście ocena postaw i zachowań społecznych, w tym kapitału społecznego, jest traktowana jako przykład wskaźników subiektywnej jakości życia, czyli zgłaszanego przez poszczególnych ludzi stopnia zaspokojenia ich indywidualnych potrzeb, obok takich cech jak np. ocena życia fizycznego, stanu posiadania, dobrostanu psychicznego, wsparcia społecznego, oceny swojej sytuacji na rynku pracy, stylu życia, czy skłonności do ryzyka. Dla porównania przykładami wskaźników obiektywnej jakości życia, czyli infrastrukturalnych warunków funkcjonowania zbiorowości społecznych, są: sytuacja dochodowa gospodarstwa domowego i sposób gospodarowania dochodami, wyżywienie, zasobność materialna, korzystanie z pomocy społecznej, kształcenie dzieci, uczestnictwo w kulturze i wypoczynku, korzystanie z usług systemu ochrony zdrowia, ubezpieczenia i zabezpieczenia emerytalne, ubóstwo i bezrobocie.

W klasycznych opracowaniach autorstwa P. Bourdieu, J.S. Colemana i R.D. Putnama (zob. Rymśa 2007) kapitał społeczny jest definiowany niejednoznacznie i między ujęciami tych autorów występują różnice. Niemniej można przyjąć, iż najogólniej poprzez kapitał społeczny rozumie się potencjał współdziałania osadzony w powiązaniach międzyludzkich i

normach społecznych, który może przynosić korzyści osobom, grupom i społeczeństwom. Za A. Sadowskim można uznać, iż kapitał społeczny jest skumulowany w zasobach ludzkich, czyli ludziach wraz z ich umiejętnościami i doświadczeniami, obok kapitału ludzkiego (np. posiadana wiedza, stan cywilny, zawód, wyznanie, stan zdrowia) i kulturowego (np. uznawane wartości, mity, rytuały, kryteria prestiżu, ideologie, ukształtowana tożsamość) (Sadowski 2006, s. 20-38). O pozytywnych efektach zewnętrznych możemy mówić głównie, gdy kapitał społeczny przybiera formę zwaną pomostową lub włączającą (Putnam 2000, s. 22), a więc gdy dochodzi do współpracy i integracji między ludźmi różnych kultur, religii, warstw i grup społecznych. Poza tym na poziom i jakość kapitału społecznego oddziałują mechanizmy kulturowe, takie jak religia, tradycja i historyczne nawyki (Fukuyama 1997, s. 39). Gromadzenie tego kapitału nie może odbywać się z inicjatywy jednostki, lecz wymaga wspólnych działań większych zbiorowości. Pozytywne oddziaływanie kapitału społecznego wymaga rozpowszechnienia i realizowania takich cnót społecznych jak odpowiedzialność, lojalność, umiejętność współpracy, poczucie obowiązku, uczciwość, oszczędność, racjonalne rozwiązywanie problemów i umiejętność podejmowania ryzyka (tamże, s. 57-61). Do wskaźników kapitału społecznego zalicza się m.in. aktywność mieszkańców społeczności lokalnych w rozwiązywaniu problemów społecznych, ich zaradność społeczną, posiadanie ugruntowanej tożsamości politycznej, trwałość rodzin wraz z określeniem zakresu ich współdziałania z instytucjami i organizacjami społecznymi, siłę więzi sąsiedzkich, poziom zaufania, poziom bezpieczeństwa, podejmowanie prywatnych inicjatyw gospodarczych, gotowość do zrzeszania się, zdolność do kompromisu oraz stosunek do ustroju, prywatyzacji, pracy, firm zagranicznych i środków przekazu (Sadowski 2006, s. 28, 32 i 111).

Badacze kapitału społecznego zakładają, iż jest to kategoria wielowymiarowa o charakterze ilościowo-jakościowym. M. Theiss zaproponowała dziesięć kryteriów wyróżniania typów kapitału społecznego (Theiss 2007, s. 33-39). Rozgraniczenia te przedstawione w tabeli 1 (Aneks) są jednak umowne, gdyż poszczególne typy kapitału często pozostają ze sobą w ścisłym związku. Przykładowo kapitał społeczny jako dobro klubowe, a więc służące małym grupom czy klikom, jest zarazem kapitałem nieformalnym, których służy realizacji celów partykularnych przynoszących niekiedy efekty sprzeczne z interesem ogółu. Na szczególną uwagę wśród wyróżnianych typów kapitału społecznego zasługuje zaufanie, które może być ograniczone do niewielkich grup lub przyjmować formę uogólnioną, rozciągającą się na obcych, wszystkich ludzi. P. Sztompka analizując pojęcie zaufania określa je „najcenniejszą odmianą kapitału społecznego” (Sztompka 2007, s. 244). Zaufanie w

koncepcji tego autora to rodzaj zakładu (przekonania i opartego na nim działania) podejmowanego przez jednostkę na temat niepewnych przyszłych działań innych ludzi (tamże, s. 69-72). W zakładzie tym aktor społeczny szacuje na ile działania pozostałych będą dla niego korzystne. Zaufanie daje poczucie przewidywalności zachowań partnerów. Nieufność polega zaś na szacowaniu potencjalnych szkód. P. Sztompka określa też pojęcie braku zaufania, jako sytuacji neutralnej kiedy aktorzy społeczni nie mają zdania na temat pozostałych - nie okazują ani zaufania, ani nieufności (tamże, s. 73). Każdy przejaw zaufania wiąże się z ryzykiem, czyli możliwością wystąpienia niekorzystnych skutków np. przykrości psychicznych jeśli osoby obdarzone zaufaniem nie wywiążą się z pokładanych w nich oczekiwań (tamże, s. 84). Ponadto według P. Sztompki poszczególne społeczeństwa można klasyfikować ze względu na poziom zaufania jakim obdarzają się ich członkowie (tamże, s. 243). Jeśli jest wysoki to umacnia się kultura zaufania, a ufność jest istotną normą regulującą zachowania. Jeśli zaś poziom ten jest niski to społeczeństwo jest zdominowane przez kulturę cynizmu, w której przejawy nieufności ulegają racjonalizacji - oszukiwanie i podejrzliwość służą „rozwiązaniu problemów”.

Oddziaływanie kapitału społecznego na rozwój społeczno-ekonomiczny

Korzyści z kapitału społecznego dla społeczności można rozpatrywać w trzech sferach: ekonomicznej, społecznej i politycznej (Theiss 2007, s. 76-101). Do pozytywnych skutków oddziaływania kapitału społecznego w pierwszej sferze zalicza się m.in. pobudzenie wzrostu gospodarczego, ułatwienie decentralizacji zadań, tworzenie elastycznych zespołów produkcyjnych, redukcję kosztów transakcyjnych, ograniczenie syndromu „pasażera na gapę” (uchylania się od wysiłków i oczekiwania na efekty działań pozostałych), zmniejszenie kosztów kontroli, usprawnianie wykorzystania dostępnych zasobów, zwiększenie standardu życia gospodarstw domowych (o ile osoby które je tworzą należą do zróżnicowanych organizacji i mają dostęp do różnych informacji), sprzyjanie inwestycjom w dzieci i traktowaniu ich jako dodatkowego zabezpieczenia na okres emerytalny, ułatwianie pożyczania środków finansowych od przyjaciół, sąsiadów i towarzystw pomocy wzajemnej.

W sferze społecznej kapitał społeczny m.in. ułatwia poszukiwanie pracy szczególnie osobom z niższych warstw społecznych i w przypadku posad nie wymagających wysokich kwalifikacji, ułatwia awans zawodowy, zmniejsza koszty rekrutacji pracowników, pozytywnie oddziałuje na jakość życia i zdrowie, jest źródłem wsparcia społecznego,

nieformalnej opieki, zmniejsza nierówności społeczno-ekonomiczne, ułatwia przekazywanie wiedzy, uczenie umiejętności i wzorów działania.

Natomiast w sferze politycznej kapitał społeczny m.in. wspiera utrzymanie demokratycznego ładu społecznego, utrwała postawy obywatelskie, integruje z szerszą zbiorowością, ułatwia współdziałanie i zwiększa zaangażowanie w rozwiązywanie problemów społecznych, rozwija solidarność społeczną, pomocniczość, zwiększa kontrolę administracji publicznej, sprzyja inspirowaniu procesu legislacyjnego, zwiększa efektywność instytucji, pozwala na lepszą diagnozę i zaspokojenie potrzeb społecznych.

Dostrzega się również wiele możliwych negatywnych skutków oddziaływania kapitału społecznego (Theiss 2007, s. 101-103). Zalicza się do nich m.in. tworzenie zamkniętych grup, gangów, grup nacisku, utrwalanie nierówności społecznych, wykluczanie ze wspólnot, utrudnianie dostępu do zasobów osobom spoza specyficznych grup, wywoływanie konfliktów między grupami, jak też ograniczenie indywidualnej wolności, presję na silną kontrolę społeczną, obciążenie zobowiązaniami, narzucanie zachowań przestępczych, szkodliwych dla zdrowia lub utrudniających edukację.

Poza tym na społeczno-ekonomiczne korzyści z kapitału społecznego wyraźnie wskazują analizy zaufania i nieufności (Skarżyńska 2005, s. 81-83; Skarżyńska 2006, s. 105-106; Sztompka 2007, s. 305-314). Zaufanie pozwala ludziom skoncentrować swoje zasoby poznawcze i energetyczne na osiągnięciu celów, a nie na szukaniu zabezpieczeń na wypadek porażek. Ludzie, którzy ufają innym są szczęśliwsi, mają więcej przyjaciół i doświadczają wsparcia społecznego. Ponadto są zdrowsi, bardziej twórczy i kooperatywni, skłonni do podejmowania wielu prób osiągnięcia celów, wyrażają mniejszy lęk przed porażką, są też mniej zależni od autorytetów oraz mniej skłonni do popełniania przestępstw i oszukiwania. Zaufanie mobilizuje podmiotowość, spontaniczność, otwartość i nieskrępowane działania wobec innych ludzi. Zmniejsza też odczucie niepewności i ryzyka oraz ułatwia inicjowanie interakcji i utrzymywanie trwałych relacji z innymi. Odwzajemnienie zaufania pozwala na korzystanie z zasobów innych osób. Zaufanie łączy się z takimi postawami, jak optymizm, poczucie sprawstwa, życzliwość i tolerancja. Ufanie innym sprzyja powiększaniu kapitału społecznego i kontaktom z osobami o wyższym statusie społecznym, daje poczucie uznania i akceptacji ze strony innych, otwiera szansę na dodatkowe korzyści, sprzyja otrzymywaniu dodatkowych informacji, dóbr czy innych wartości (np. otrzymywanie rekomendacji wobec osób trzecich). Sprzyja obdarzeniu przez innych „kredytem zaufania”, czyli możliwością działania niekonwencjonalnego bez negatywnych sankcji w przypadku porażki.

Osoby nieufne zaś mają mniejsze poczucie wsparcia społecznego, ich działania są obarczone wysokim poziomem stresu, który obniża wydajność. Nieufność zmniejsza tendencję do kooperacji i podejmowania ryzyka, częstość podejmowania prób innowacji i podwyższa koszty działań (np. wymusza kontrolę zewnętrzną). Nieufni są też częściej skłonni do oszukiwania i przestępstw, mają poczucie niesprawiedliwego traktowania, obojętności lub niechęci do innych oraz gorzej oceniają instytucje społeczne i system polityczny. Nieufność utrudnia inicjowanie interakcji, wymusza uciekanie się do działań rutynowych i prowadzi do odwzajemnienia nieufności. Ponadto rozwija lub umacnia postawy pesymizmu, pasywizmu, poczucia bezsilności, wrogości wobec innych i ksenofobii. Utrudnia wywiązywanie się ze zobowiązań, prowadzi do utraty korzyści płynących ze znajomości innych osób, jak też do utraty reputacji. Obniża samoocenę, nadwyręża tożsamość, sprzyja otrzymywaniu negatywnych sankcji zewnętrznych (np. utrata pracy, wyśmianie, oskarżenie przed sądem) i wewnętrznych (poczucie winy i wstydu, obawa przed kolejnymi sankcjami).

Warto jeszcze zwrócić uwagę na fakt, iż w zbiorowościach w których brakuje zaufania powstają jego funkcjonalne substytuty, czyli alternatywne rozwiązania umożliwiające zaspokojenie potrzeb zwykle spełnianych przez zaufanie. Według P. Sztompki substytuty takie występują pod postacią praktyk indywidualnych, praktyk rozpowszechniających się oraz reguł kulturowych (Sztompka 2007, s. 328-333). Siedem takich mechanizmów stanowią:

- wiara w opatrność (uciekanie do losu, przeznaczenia, czy Boga może tłumić niepokój, wzmacniać zaufanie, ale na poziomie społeczeństwa prowadzi do pasywizmu i stagnacji; niemniej wiara religijna jest jednocześnie *quasi*-kapitałem, gdyż może dawać poczucie bezpieczeństwa, solidarności i wzajemnego wsparcia (tamże, s. 290-291));
- korupcja (daje złudzenie kontroli nad innymi i gwarancję ich przychylności);
- nadmierna czujność, osobisty nadzór i kontrola nad innymi („branie spraw w swoje ręce”, zatrudnianie agencji ochrony i strażników, zakładanie alarmów, odzyskiwanie długów siłą);
- uciekanie się do instytucji prawnych (sporządzanie kontraktów, powoływanie świadków, odwoływanie się do rozstrzygnięć sądowych);
- gettoizacja (otaczanie się murami, tworzenie granic, zakładanie zamkniętych wspólnot);
- paternalizm (poszukiwanie silnego przywódcy, zrzeszanie się w kultach i sektach);
- eksternalizacja zaufania (pokładanie zaufania w przywódcach innych społeczeństw, ich organizacjach i produktach, w instytucjach międzynarodowych oraz emigracja w poszukiwaniu zatrudnienia).

Funkcjonalne substytuty zaufania można uznać za istotne czynniki modyfikujące rozwój społeczno-ekonomiczny, które zmieniają dostrzegalne pozytywne i negatywne skutki oddziaływania kapitału społecznego oraz sprzyjają okazywaniu zaufania lub nieufności.

Stan kapitału społecznego Polaków

Systematycznie prowadzone badania sondażowe dowodzą, iż członkowie społeczeństwa polskiego powszechnie nie ufają sobie, nie zrzeszają się w dobrowolnych organizacjach oraz są najmniej tolerancyjni i obywatelscy w Europie (Czapiński 2008). Brak efektywnej wspólnoty nie pozwala Polakom na lepsze wykorzystanie dostępnych zasobów i podnoszenie jakości życia. Z badań European Social Survey z 2004 roku wynika, że tylko 11,3% Polaków podziela opinię iż „większości ludzi można ufać” (Czapiński 2007, s. 258). Tym samym pod względem uogólnionego zaufania Polacy zajmują ostatnią pozycję wśród krajów objętych tym badaniem. W „Diagnozie społecznej 2007” na takie samo pytanie odpowiedziało pozytywnie 11,5% badanych (tamże). Ponadto z badań CBOS z 2006 roku dowiadujemy się, że zaufanie do ludzi rośnie wraz z wykształceniem i dochodem (Komunikat nr 3480, CBOS 2006). Według tego badania 79% Polaków sądzi, iż „w stosunkach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym”. Polacy ufają najbliższej rodzinie (99%), dalszej rodzinie (88%), współpracownikom (70%) i sąsiadom (75%). Nie ufają takim instytucjom publicznym jak: partie polityczne (61%), sejm i senat (54%), administracja publiczna (50%), sądy (51%). Ufają zaś: kościołowi (81%), wojsku (76%), Unii Europejskiej (62%), policji (59%), władzom lokalnym (56%). Raport ten dowodzi również, że w Polsce nie ma istotnego związku między uogólnionym zaufaniem a aktywnością społeczną.

B. Lewenstein analizując badania socjologiczne stwierdza, odnosząc się do koncepcji F. Fukuyamy, że polskie społeczeństwo to „społeczeństwo familijne” w którym podstawową jednostką tworzącą więzi między ludźmi jest rodzina (Lewenstein 2006, s. 168-175). W takiej formacji uznaje się silną rodzinę i silne państwo, podczas gdy struktury pośrednie typu stowarzyszeniowego są mniej liczne i uznawane za mniej istotne. Ponadto upowszechnione są niedemokratyczne formy uczestnictwa społecznego, a przejawy działalności obywatelskiej kojarzy się z istnieniem instytucji, a nie z obecnością obywatelskich postaw czy wartości. Kapitał społeczny służy tu osiągnięciu celów partykularnych, umożliwia tylko reprodukcję dóbr i nie daje grupom nowych możliwości rozwojowych. Szacuje się, że od 1994 roku w badaniach zaczęto dostrzegać iż kapitał społeczny Polaków zależy od tradycji lokalnej aktywności, przedsiębiorczości i współpracy sięgających do czasów zaborów (tamże, s. 177 i

189-191). Zaufanie do władz lokalnych jest niższe na byłych ziemiach zaboru rosyjskiego, niż pruskiego i austriackiego. Poza tym Polacy na tym obszarze wolą podejmować działania indywidualne, ustalać rozwiązania w nieformalnych układach lub czekać na inicjatywy władz lokalnych, niżeli podejmować zorganizowane działania zbiorowe.

Niski poziom zaufania między Polakami według K. Skarżyńskiej można tłumaczyć na kilka sposobów (Skarżyńska 2005, s. 84-87). Po pierwsze w społeczeństwie są rozpowszechnione symptomy osobowości autorytarnej i makiawelistycznej – Polaków cechuje tradycyjne wychowanie, słabe wykształcenie, wysoka religijność oraz pamięć o życiu w autorytarnym systemie politycznym. Polacy nie starają się zrozumieć zachowań innych, wolą wybierać rozwiązania siłowe, bezpieczne i akceptowane przez autorytety, a nie innowacyjne. Do tego widząc, że inni łamią prawo sami postępują podobnie. Po drugie Polacy posiadają doświadczenia generujące nieufność (pamięć o II wojnie światowej, realnym socjalizmie, trudnościach z transformacją ustrojową i integracją europejską, czy aferach wśród elit politycznych). Poza tym w społeczeństwie polskim rywalizacji w dążeniu do zdobycia społecznie cenionych dóbr nie traktuje się w kategoriach mobilizacji, sposobu na maksymalizację wysiłków i osiągnięcie doskonałości w jakimś zakresie, lecz jako przejawy agresji, zawiści, łamania norm.

Metody budowania kapitału społecznego

W literaturze przedmiotu można spotkać się z propozycjami odgórnego i oddolnego wzmocnienia kapitału społecznego. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z propozycjami reform, zmian w sferze prawa, regulaminów, zarządzeń administracyjnych i działań politycznych. Odgórne stymulowanie wzrostu kapitału społecznego wiąże się również z ustalaniem strategii i programów rozwojowych na poziomie krajowym i regionalnym. Za przykład może posłużyć tu model opisujący powstawanie kultury zaufania zaproponowany przez P. Sztompkę, który jak podkreśla sam autor nie tylko wyjaśnia, ale też określa praktyczne sposoby wytwarzania kapitału społecznego (Sztompka 2007, s. 293-300). Punktem wyjścia jest tu założenie, iż należy dążyć do takiego przekształcania instytucji by swoją pracą zwiększały skłonność członków społeczeństwa do obdarzania innych zaufaniem i spełniania ich oczekiwań. Niezbędne są tu jednoczesne działania na rzecz:

- poprawy legislacji (dbałości o spójność norm i prostotę systemu prawnego);
- trwałości porządku społecznego (gwarantowania spójności i nieodwołalności zasad np. stałości w dążeniu do prorynkowych i demokratycznych reform);

- przejrzystości organizacji społecznej (otwartego charakteru działań władz, istnienia niezależnych mediów i ośrodków badawczych);
- swojskości środowiska społecznego (życzliwości i uczynności reprezentantów instytucji);
- odpowiedzialności osób i instytucji (wolnych wyborów, równości wobec prawa).

Za odrębny aspekt budowy kultury zaufania P. Sztompka uznaje edukację rozumianą szeroko jako: upowszechnianie dostępu do wiedzy o życiu społecznym, lekcje ufności w życiu rodzinnym, budowa zaufania w szkolnych relacjach nauczycieli uczniów, podtrzymywanie ciągłości stylów życia i zwyczajów, przekazywanie przykładów zaufania przez wspólnoty religijne, uwzględnianie tematyki zaufania i nieufności w debatach publicznych oraz ukazywanie pozytywnych przykładów opłacalności zaufania przez mass media. Do tych ogólnych metod można zaliczyć jeszcze sterowanie różnorodnością (Sadowski 2006, s. 176-177; Griffin 2005, s. 190-193), które dzięki ograniczaniu nieufności przedstawicieli różnych grup kulturowych, ma prowadzić do tworzenia wielokulturowych instytucji, społeczności lokalnych, miast i krajów a przez to umożliwić im np. obniżenie kosztów funkcjonowania, ułatwić pozyskiwanie zasobów, ułatwić dostosowanie się do otoczenia, zwiększyć kreatywność i innowacyjność oraz zwiększyć dostęp do informacji użytecznych przy rozwiązywaniu problemów.

Z drugiej strony należy zauważyć, iż zaufania nie da się po prostu nakazać, bądź narzucić. Poniżej przedstawiony zostaje zestaw oddolnych metod budowania kapitału społecznego. Lista ta stanowi wzbogaconą wersję opracowania przygotowanego w ramach projektu naukowego *Saguaro Seminar*, który jeden z głównych autorów koncepcji kapitału społecznego R.D. Putnam prowadzi na Uniwersytecie Harvarda od 1995 roku. Inicjatywa ta zorientowana jest na poszukiwanie sposobów wzmocnienia zaufania i uczestnictwa w życiu wspólnotowym a w jej pracach uczestniczy wielu ważnych amerykańskich naukowców, aktywistów, przedstawicieli biznesu i polityków. W wersji tej uwzględniono również godne upowszechnienia pomysły z listy rozwiązań proponowanych przez australijską organizację społeczną *Bank of I.D.E.A.S.* oraz metody dostosowane przez autora do polskiego kontekstu.

1. Spotykaj się z sąsiadami
2. Uczestnicz w spotkaniach, prezentacjach i pokazach lokalnych instytucji kultury
3. Bierz udział w wyborach i konsultacjach społecznych
4. Podziel się swoimi umiejętnościami z innymi jako wolontariusz
5. Rozmawiaj z przedstawicielami innych religii i grup etnicznych
6. Nagrywaj wspomnienia swoich rodziców i dziel się nimi z dziećmi

7. Zaplanuj wakacje z przyjaciółmi i rodziną
8. Aktywnie słuchaj innych
9. Unikaj plotek
10. Zaprzeczaj stereotypom i uogólnieniom o zachowaniach, poglądach i ideach przedstawicieli innych kultur, religii i warstw społecznych
11. Promuj postawy antydyskryminacyjne i cnoty obywatelskie
12. Pomagaj innym w naprawach i remontach
13. Zorganizuj ligę sportową i uczestnicz w niej
14. Dołącz do związku działkowców
15. Uczestnicz w spotkaniach i imprezach jeśli zostałeś zaproszony
16. Oddawaj krew i promuj transplantologię
17. Uczestnicz w przedstawieniach, występach i zawodach sportowych swoich dzieci
18. Poznaj nauczycieli swoich dzieci
19. Działaj w drużynach harcerskich
20. Zbieraj i porządkuj informacje o umiejętnościach i zainteresowaniach sąsiadów oraz członków grup i organizacji w których działasz
21. Organizuj comiesięczne spotkania przy herbacie
22. Uczestnicz w spotkaniach w bibliotekach
23. Śpiewaj w chórze, tańcz w zespole, graj w teatrze amatorskim
24. Poznaj bliżej sprzedawców w swoim sklepie
25. Pozostaw w parku wodoodporne szachy lub warcaby
26. Graj w karty i gry towarzyskie z przyjaciółmi i sąsiadami
27. Przekaż 1% podatku na rzecz organizacji pożytku publicznego
28. Wspomóż lokalny bank żywności
29. Nie wstydz się własnego języka
30. Ucz się języków narodów sąsiednich
31. Poznawaj język Esperanto
32. Spaceruj po mieście
33. Studiuj historię swojego miejsca zamieszkania
34. Zachęcaj współpracowników do wolontariatu i promuj społeczną odpowiedzialność biznesu
35. Organizując imprezy, konferencje i prezentacje zbieraj anonimowe opinie i wrażenia uczestników

36. Dbaj o relacje z otoczeniem instytucji w których działasz
37. Organizuj spotkania opiekunek do dzieci
38. Udzielaj odpowiedzi w badaniach ankietowych
39. Zapraszaj przedstawicieli lokalnych władz do czynnego uczestnictwa w swoich projektach
40. Po zakończeniu projektów społecznych dyskutuj z uczestnikami i rozdaj im pamiątkowe dyplomy
41. Bierz udział w świętach społeczności lokalnej
42. Załóż grupę spędzającą wspólnie czas na świeżym powietrzu
43. Bierz udział w kampaniach politycznych, wspieraj protesty oraz podpisuj petycje i wnioski
44. Uczestnicz w spotkaniach rad osiedlowych
45. Załóż grupę pomagającą seniorom w obsłudze komputerów
46. Dziel się narzędziami z sąsiadami
47. Regularnie spotykaj się z współpracownikami przy obiedzie lub w grupach dyskusyjnych
48. Pomagaj sąsiadom w odśnieżaniu i zagrabianiu podwórka
49. Regularnie dojeżdżaj z sąsiadami do pracy
50. Bierz udział w wycieczkach pieszych do lokalnych miejsc historycznych
51. Regularnie zapraszaj rodzinę na obiady
52. Czytaj dzieciom
53. Kandyduj do stanowisk publicznych
54. Reaguj na wypadki, akty przemocy i zasląbnienia
55. Zorganizuj imprezę dla sąsiadów z bloku lub ulicy
56. Załóż grupę pomagającą w remontach i pracach domowych potrzebującym
57. Pomagaj w pracach komitetów mieszkańców
58. Wstąp do ochotniczej straży pożarnej
59. Piesz spaceruj z dziećmi do kościoła lub świątyni
60. Pomagaj samotnym starszym sąsiadom
61. Dbaj o dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze
62. Dosiadaj się do ludzi samotnie spożywających obiad
63. Przekonaj lokalne restauracje do tworzenia stolików dla samotnych osób, które chcą poznać innych
64. Bierz udział z kursach artystycznych i plastycznych
65. Mów innym „dziękuję”

66. Wspieraj inicjatywy charytatywne
67. Zbierz grupę sprzątającą osiedla, lokalne cmentarze i parki
68. Gdy słyszysz narzekanie i krytykę, sugeruj innym że też mogą coś zmienić
69. Rozmawiaj z innymi o sposobach na rozwiązywanie problemów społecznych
70. Piecz ciastka i dziel się nimi z sąsiadami i współpracownikami
71. Sadź drzewa i opiekuj się roślinami z sąsiadami
72. Zwracaj zagubione portfele i inne przedmioty
73. Rozmawiaj z ludźmi, których regularnie spotykasz w środkach transportu publicznego
74. Proś innych o pomoc i odwzajemniaj ją
75. Dzwon do starych znajomych
76. Spotykaj kolegów z lat szkolnych
77. Rozmawiaj ze swoimi dziećmi i rodzicami o tym jak minął ich dzień
78. Mów „dzień dobry” do nieznajomych w windach, autobusach, urzędach i sklepach
79. Oferuj innym podwiezienie autem
80. Organizuj noce filmowe, słuchowiska, prezentacje dzieł sztuki i innych wytworów kultury
81. Zapraszaj nowopoznane osoby do spotkań w których uczestniczysz
82. Ćwicz z przyjaciółmi
83. Bierz udział w pracach nad gazetkami lokalnymi
84. Zbieraj zdjęcia, pamiątki i historie mówione od starszych mieszkańców
85. Załóż klub dyskusyjny traktujący o sprawach społecznych, książkach lub innych zainteresowaniach
86. Pomagaj w rozwożeniu obiadów potrzebującym
87. Załóż klub historii lokalnej w swojej bibliotece
88. Prowadź treningi twórczości i kreatywności
89. Zachęcaj innych do rozwijania umiejętności i poszukiwania zajęć
90. Nie przechwalaj się i nie okazuj zazdrości
91. Mów innym o kapitale społecznym i jego znaczeniu
92. Ograniczaj oglądanie telewizji
93. Spędzaj czas z niepełnosprawnymi i chorymi
94. Pomagaj w przenoszeniu ciężkich przedmiotów
95. Uważnie czytaj prasę lokalną
96. Kup grill i zaproś innych na wspólny posiłek
97. Napraw coś nawet jeśli tego nie zepsułeś

98. Zbieraj śmieci nawet jeśli ich nie porzuciłeś
99. Popieraj twórców lokalnych i produkty regionalne
100. Kibicuj lokalnym drużynom
101. Dziel się pouczającymi kawałami
102. Zatrudniaj młodzież do ciekawych zadań i rozwiązywania lokalnych problemów
103. Stwórz tradycję
104. Organizuj zajęcia dla wszystkich grup wiekowych
105. Bądź uprzejmy dla innych kierowców
106. Rób i dawaj innym prezenty
107. Pomagaj w selekcji odpadów
108. Informuj lokalne media o istotnych problemach, osiągnięciach, wydarzeniach i inicjatywach
109. Wysyłaj listy z podziękowaniami do redaktorów opisujących istotne sprawy lokalnej społeczności
110. Oddawaj zbędne przedmioty potrzebującym, grupom charytatywnym, bibliotekom i szkołom
111. Twórz bibliotekę domową i pozwalaj korzystać z niej innym
112. Pisz listy do znajomych
113. Bierz udział w kiermaszach starych przedmiotów
114. Chodź ze znajomymi na zakupy
115. Stwórz plac zabaw jeśli jest potrzebny
116. Otwieraj innym drzwi gdy mają zajęte ręce
117. Oferuj pilnowanie mieszkania sąsiadowi gdy wyjeżdża
118. Uczestnicz w zajęciach pozalekcyjnych
119. Gdy idziesz do sklepu zapytaj sąsiada czy czegoś nie potrzebuje
120. Oglądaj pamiątki i zdjęcia ze znajomymi
121. Działaj w grupach zrzeszających ludzi z różnych kultur, religii, warstw i grup społecznych
122. Zostań członkiem organizacji samopomocowych np. banków czasu
123. Stwórz grę miejską lub grę planszową związaną z miastem
124. Twórz drzewo genealogiczne
125. Fotografuj, filmuj i spisuj - dokumentuj historię miejsca zamieszkania
126. Zaoferuj mentoring młodszej osobie

127. Stwórz ze znajomymi wspólną wizję przyszłości
128. Zarządzaj czasem i zadaniami tak by nie spędzać całych dni w pracy
129. Zachęcaj szkoły do regularnej organizacji dni w których uczniowie i studenci będą mogli wykazać się aktywnością na rzecz dobra wspólnego
130. Za pośrednictwem internetowych serwisów społecznościowych informuj znajomych o wydarzeniach w których uczestniczysz
131. Uczestnicz w dyskusjach internetowych dotyczących twojego miejsca zamieszkania
132. Dołącz do bractwa rycerskiego lub grupy inscenizacji historycznych
133. Zaprosz samotne osoby na święta rodzinne
134. Organizuj lub sponsoruj przeglądy i konkursy
135. Twórz plebiscyty promujące dobre praktyki
136. Dziel się pomysłami w księgach wniosków i skrzynkach sugestii
137. Wyrażaj swoje opinie w radiowych i telewizyjnych programach dyskusyjnych
138. Rozmawiaj i koresponduj z wnukami
139. Podczas wyjazdów pozostawiaj innym ludziom i organizacjom ulotki promujące turystykę twojego regionu
140. Pisz do ludzi, których praca stanowi twoją inspirację
141. Daj swój numer telefonu sąsiadom
142. Pomysłowo reaguj na brzydkie słownictwo
143. Zachęcaj dzieci do zabaw wymagających myślenia i kooperacji oraz nie stosuj kar z użyciem przemocy
144. W sklepie przepuszczaj seniorów, osoby niepełnosprawne i osoby z mniejszą ilością zakupów
145. Zbieraj datki do skarbonki
146. Załóż stronę internetową i dziel się z innymi przemyśleniami o niewykorzystanych możliwościach i szansach lokalnej społeczności
147. Organizuj doroczne imprezy uznania za pracę wolontariuszy, rolników, nauczycieli, urzędników, pracowników służb publicznych, przedsiębiorców itd.
148. Promuj regularne tematyczne spotkania przedstawicieli władz, biznesu, instytucji kultury i nauki oraz organizacji pozarządowych
149. Wyróżniaj historyczne i żyjące osoby istotne dla społeczności lokalnej
150. Pisz poradniki związane z życiem swojego miejsca zamieszkania
151. Przygotuj konkurs opisów lub ilustracji wyobrażonych przyszłych zmian w mieście

152. Działaj na rzecz oznakowania miejsc związanych z wydarzeniami i postaciami historycznymi
153. Wspieraj szkoły by odkrywały, badały i pisały o lokalnej historii
154. Promuj akcje na rzecz powrotu byłych mieszkańców do miasta
155. Organizuj targi organizacji pozarządowych by mogły zaprezentować swoją działalność i rekrutować wolontariuszy
156. Przygotuj zestaw wskaźników jakości życia społeczności lokalnej i prowadź ich regularne pomiary
157. Zachęć prasę do utworzenia kolumny w której każdy będzie mógł przedstawić swoją wizję miasta
158. Zorganizuj konkurs fotograficzny lub wideo dla młodzieży by mogła pokazać co ceni w społeczności
159. Rozsyłaj informacje o życiu lokalnym do byłych mieszkańców twojej społeczności
160. Twórz i rozpowszechniaj hasła pozytywnie opisujące społeczność lokalną
161. Aranżuj i dekoruj przestrzeń nawiązując do tradycji przodków
162. Notuj pomysły na wywołanie pożądanых zmian
163. Podziel się tą listą z innymi

Nie podważając sensowności działań odgórnych należy zaznaczyć, iż budowanie kapitału społecznego zdaje się być niemożliwe bez spontanicznej, oddolnej aktywności członków społeczeństwa. Zwykli ludzie mogą na wiele sposobów samodzielnie rozwiązywać dotyczące ich problemy zrzeszając się, tworząc organizacje pozarządowe, grupy obywatelskie i samorządowe, uczestnicząc w debatach publicznych oraz inicjując i rozwijając ruchy społeczne na rzecz realizacji uznawanych wartości np. ochrony środowiska, praw człowieka, zapewnienia praw mniejszości, czy ograniczenia bezrobocia.

Bibliografia

Bank of I.D.E.A.S. (2009). *128 Community Projects That Build Social Capital*. Dostępne: 14 VIII 2009: http://www.bankofideas.com.au/Downloads/Social_Capital_Handout_2.pdf.

Bank of I.D.E.A.S. (2009). *151 Things I Can Do to Build Social Capital in My Community*. Dostępne: 14 VIII 2009: http://www.bankofideas.com.au/Downloads/Social_Capital_Handout_1.pdf.

Boni, M. (red.) (2009). *Raport Polska 2030. Wyzwania rozwojowe*. Warszawa: Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. Dostępne: 14 VIII 2009: http://www.zds.kprm.gov.pl/userfiles/raport_polska_2030.pdf.

Borys, T., Rogala, P. (red.) (2008). *Jakość życia na poziomie lokalnym - ujęcie wskaźnikowe*. Warszawa: UNDP.

CBOS (2006). Zaufanie w sferze prywatnej i publicznej a społeczeństwo obywatelskie. Komunikat z badań nr 3480. Dostępne: 14 VIII 2009: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2006/K_024_06.PDF.

Czapiński, J. (2007). Kapitał społeczny. W: J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza Społeczna 2007 - Warunki i jakość życia Polaków*. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego, 257-267.

Czapiński, J. (2008). Molekularny rozwój Polski. W: J. Szomburg (red.), *Modernizacja Polski. Kody kulturowe i mity*. Gdańsk: IBnGR, 95-102.

Fukuyama, F. (1997). *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. Warszawa-Wrocław: PWN.

Griffin, R.W. (2005). *Podstawy zarządzania organizacjami*. Warszawa: PWN.

Harrison, L.E., Huntington, S.P. (red.) (2003). *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*. Poznań: Zysk i S-ka.

Lewenstein, B. (2006). Społeczeństwo rodzin czy obywateli - kapitał społeczny Polaków okresu transformacji, *Societas/Communitas*, t. 1, 1, 163-196.

Narodowy Program Foresight „Polska 2020” (2009). *Wyniki Narodowego Programu Foresight Polska 2020*. Dostępne: 14 VIII 2009: http://foresight.polska2020.pl/export/sites/foresight/pl/news/files/Wyniki_NPF-Polska_2020.pdf.

Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

Rymsza, A. (2007). Klasyczne koncepcje kapitału społecznego. W: T. Kaźmierczak, M. Rymsza (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Warszawa: ISP, 23-39.

Sadowski, A. (2006). *Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta*. Białystok: WSE.

Saguaro Seminar: Civic Engagement in America at Harvard University's John F. Kennedy School of Government. (2009). *150 Things you can do to build social capital*. Dostępne: 14 VIII 2009: <http://www.bettertogether.org/pdfs/150things.pdf>.

Skarżyńska, K. (2005). Czy jesteśmy prorozwojowi? Wartości i przekonania ludzi a dobrobyt i demokratyzacja kraju. W: M. Drogosz (red.), *Jak Polacy przegrywają, jak Polacy wygrywają*. Gdańsk: GWP, 69-92.

Skarżyńska, K. (2006). Pracowity jak Polak. Co to dzisiaj znaczy? *Kultura współczesna*, nr 1 (47), 100-112.

Sztompka, P. (2002). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Znak.

Sztompka, P. (2007). *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*. Kraków: Znak.

Theiss, M. (2007). *Krewni-znajomi-obywatele. Kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek.

Abstrakt

Koncepcje kapitału społecznego mają istotne znaczenie w podnoszeniu jakości życia. Niemniej skutki oddziaływania nagromadzonego kapitału społecznego w sferach ekonomicznej, społecznej i politycznej mogą być zarówno pozytywne, jak i negatywne. Artykuł przybliży specyfikę zaufania jako kluczowej odmiany kapitału społecznego i jego stan wśród Polaków. Wskazane zostają też różnice między nieufnością, brakiem zaufania i funkcjonalnymi substytutami zaufania. Całość uzupełnia zestawienie oddolnych metod budowania kapitału społecznego.

The concepts of social capital are important in improving the quality of life. However, the effects of social capital accumulated in the economic, social and political spheres can be both positive and negative. Article brings the specificity of trust as a key variety of social capital and it's status among the Poles. Indicated are also differences between the suspicion, mistrust and functional substitutes for trust. The whole is complemented by breakdown of bottom-up methods of social capital building.

Aneks

Tabela 1. Typy kapitału społecznego jako zasobu

Kryterium podziału	Typy kapitału społecznego			
Zakres pojęcia	wyłącznie więzi i normy społeczne	więzi, normy społeczne, instytucje i organizacje społeczne		więzi, normy, instytucje społeczne, rozwiązania prawne i ekonomiczne (kraju)
Poziom analizy socjologicznej i/lub ośrodek koncentracji kapitału społecznego	jednostek lub gospodarstw domowych	grup społecznych lub środowisk lokalnych	instytucji	krajów
Ekonomiczny rodzaj dobra	dobro prywatne	dobro klubowe		dobro publiczne
Charakter efektów zewnętrznych	przynoszący negatywne efekty zewnętrzne (<i>anti-social, perverse social capital</i>)		przynoszący pozytywne efekty zewnętrzne	
Cele dysponenta kapitału społecznego	zorientowany na realizację celów partykularnych (<i>inward looking</i>)		zorientowany na realizację dobra wspólnego (<i>outward looking</i>)	
Rodzaj powiązań tworzących kapitał społeczny	oparty na więzi zrzeszeniowej; łączący osoby o różnym statusie społ.-ekonom (<i>bridging</i>)	oparty na głównie więzi naturalnej; łączący osoby o podobnym statusie społ.-ekonom. (<i>bonding</i>)	oparty na pionowych zależnościach władzy i zwierzchności (<i>linking</i>)	
Siła, ekskluzywność i częstotliwość kontaktów w istniejących powiązaniach	oparty na silnych powiązaniach i częstych kontaktach (<i>thick social capital</i>)		oparty na słabych powiązaniach i sporadycznych kontaktach (<i>thin social capital</i>)	
Promień zaufania między osobami	zróżnicowany – od zaufania ograniczonego do najbliższej rodziny do zaufania zgeneralizowanego			
Stopień formalizacji kapitału społecznego	nieformalny		formalny	
Sfera, w której objawia się kapitał społeczny	prywatny/rodzinny		obywatelski/kapitał społeczny w sferze publicznej	

Źródło: M. Theiss, *Krewni-znajomi-obywatele. Kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 34-35.

Andrzej Klimczuk, magister socjologii, absolwent Wydziału Historyczno-Socjologicznego na Uniwersytecie w Białymstoku

aklimczuk@gazeta.pl